

EURÓPA ÉS A KIEGYEZÉS

EUROPE AND THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE

Frank Tibor

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
tzsbe@hu.inter.net

Kulcsszavak: kiegyezés, dualizmus, autonómia, föderalizmus, porosz–osztrák háború, francia–porosz háború, Otto von Bismarck, III. Napóleon, W. E. Gladstone, F. F. von Beust

Keywords: compromise, dualism, autonomy, federation, Austro-Prussian war, Franco-Prussian war, Otto von Bismarck, Napoleon III, W. E. Gladstone, F. F. von Beust

Az 1860-as évek második fele Európa történelmében roppant változások ideje volt. George Macaulay Trevelyan (1876–1962), a jelentős cambridge-i történétíró úgy ítélte meg, hogy az 1814 és az 1914 közötti időszakban a hatvanas évek voltak a „leginkább történelemformáló évek” (Trevelyan, 1965, 356.). A korszak legnagyobb változása az egyesült Németország megjelenése volt, és ehhez szorosán kapcsolódott egy másik nagy esemény, a Habsburg Birodalom dualista átalakulása.

EURÓPA VAGY EURÓPÁK?

Francia történészek a 18. században, sőt még régebben keresik a mai Európai Unió gondolatának gyökereit. Tény, hogy az ír származású brit konzervatív gondolkodó, Edmund Burke már az 1790-es években egy európai nemzetközösséget vizionált. Bizonyos értelemben maga Napóleon is Európában gondolkodott, katonai diadalai, politikai tervei rendkívüli hatással voltak már-már az egész 19. századra. Augustin Thierry francia történétíró 1814-ben Európa reorganizációjáról, egy nagy európai politikai közösség létrehozásáról értekezett. Napóleon bukása után a bécsi kongresszus a Szent Szövetség I. Sándor cártól eredő gondolatát elfogadva egy politikai és katonai közösségként működő közös európai hatalmi rend alapjait dolgozta ki. Az 1830 után kialakuló francia, ún. júliusi monarchiában Saint-Simon tanítványa, a pozitívizmus bölcséletét megalapozó Auguste Comte egy nyugat-európai köztársaság gondolatával foglalkozott (Caron–Vernus, 2011, 9–10.).

A Szent Szövetség jegyében sokáig együtt mozgó konzervatív Európa eszméje az 1820-as évektől mindinkább szembe találta magát a nemzetké válás kezdődő

nyelvi, kulturális és politikai folyamataival. Itáliában és Németföldön a nemzeti alapon szerveződő egységesülés vágya hódított, a Habsburg Birodalom örökös tartományainak egy részében folyamatosan erősödött a nemzeti különállás gondolata. 1848–1849-ben roppant nacionalista hullám söpört végig a kontinensen, ami lényegében a Szent Szövetség rendszerének bukásához vezetett.

A forradalmak leverése és megtorlása után újra megerősödő konzervatív hatalmi politika csak ideig-óráig tudta korlátozni a nemzetté válás különféle folyamatait. Olasz és német földön folytatódtak és egyre erősödtek a nemzeti egységmozgalmak, amelyek a nyelvi azonosság és a közös múlt talaján egységes nemzeti piac, vámunió, közös külpolitikai és védelmi rendszer felépítésére törekedve bontakoztak ki a nagyszabású változásokat érlelő 1860-as években.

Mintha ebben a „hosszú ’60-as évtizedben” érett volna be számos készülődés régen várt eredménye. A forradalmak előtt induló „ifjú” német, olasz, magyar mozgalmak – ha részlegesen is, de – szinte egyszerre látszottak beteljesülni, elérvén régen áhított céljaikat. A konzervatív látszategység szétszakadt – új Európa született, de legalábbis új, regionális Európák keletkeztek.

Itáliában Giuseppe Mazzini Giovine Italia kezdeményezése, Alessandro Manzoni és Giacomo Leopardi romantikus írásművészete és nyelvi hatása, Giuseppe Verdi operái, az itáliai újjászerveződés, a Risorgimento mozgalmában teljesedett ki, Cavour gróf politikai és Giuseppe Garibaldi nagyszabású hadi sikereitől hajtva. Északon dinamikus iparosodás vette kezdetét, a Dél ehhez képest drámai mértékben elmarad, s a kialakuló szegénység, a maffia hatalma, a bor milliósámra szedi áldozatait. Nem véletlen, hogy elsősorban innen, Rómától délre, Nápoly és Szicília vidékeiről hamarosan hatalmas tömegek kezdenek az Egyesült Államokba vándorolni – a századfordulón számukat hétmillióra becsülték.

Németországban elsőként a kulturális nacionalizmus érleli a német egység gondolatát: a Grimm testvérek német nagyszótárának kezdeménye, Richard Wagner zenedrámáinak és színházának germán múltkultusza, a német filozófia és irodalom nagy hagyománya vagy Karl von Piloty Európa-szerte csodált nemzeti festészeti iskolája. Ezt a gondolatot azután Otto von Bismarck (1815–1898) erőskezü hódító politikája és a porosz hadsereg viszi diadalra. Az osztrák–magyar kiegyezés az 1866 nyarán lezajlott, rövid, de végzetes porosz–osztrák háború közvetlen következménye is volt. A königgrätzi csata ugyanis utat nyitott a porosz hadsereg előtt: akár Bécsig is elmasírozhattak volna, ha Bismarck nem akarja másként. A Habsburg-hatalom látványosan meggyengült, kiszorult a német egység terveiből, így nagy szüksége lett Magyarországra. Az olasz és a német egységmozgalom mint jól működő fogaskerekek rendszere ment előre ebben az évtizedben, s 1870–1871-re meg is valósította az egységes olasz és a német monarchiát.

III. Napóleon császár (1808–1873) uralkodásának végére Franciaország is jelentősen veszített hatalmi állásából és belső biztonságából. 1855-ben a párizsi vilákiállítás még erőt sugárzott, virágzott a bank- és tőzsdespekuláció, de az iro-

dalmi realizmus is, amely Gustave Flaubert, Alphonse Daudet, Ernest Feydeau és a fiatal Émile Zola regényeivel, Charles Baudelaire és Paul Verlaine költészetével tükrözte az egyre mélyülő morális válságot. Ez Jacques Offenbach operettjeinek táncos kedvű világa is, a talmi csillogás kora. A várospolitikus Georges-Eugène Haussmann báró tervei alapján, 1853 és 1870 között Párizs majd két évtizedre gigantikus építkezési területté válik, ekkorra kapja meg máig csodált pompás arculatát, amely a francia fővárost modernné, egészségesebbé és egyszersmind rendőri szemmel is áttekinthetőbbé tette. Ez a ragyogó nagyváros az 1870–1871. évi porosz–francia háborúban hónapokon át a poroszok ostromától szenved, a francia megaláztatás igazi színhelye azonban Versailles lesz, amelynek díszleteit Bismarck arra használja fel, hogy XIV. Lajos palotájának tükörtermében 1871. január 18-án pökhendien kikiáltásuk a német császárságot.

Oroszországban II. Sándor cár (1818–1881) bátortalan reformjai alatt lassú modernizáció megy végbe, amelyet legjobban az 1861. évi orosz jobbágyfelszabadítás, a bíraskodási, a közigazgatási, a költségvetési és az oktatási rend átalakítása jelképez. A cári birodalom az 1860-as évtized közepétől kezdve lényegében feladta európai szövetségépítési terveit, és 1863-tól fogva inkább az ázsiai terjeszkedés irányába ment. A cári impériumhoz tartozó, függetlenséget követelő, annektált lengyel területeken 1863 januárjában felkelés tört ki, amelyet kemény kézzel le-törttek, és erős oroszosítással meg is toroltak.

Nagy-Britanniát e korszakban nem volt szokás Európához sorolni. A korszak a brit birodalom fénykora volt: az 1851-es londoni világiállítás minden látogató számára világossá tette, hogy a brit világbirodalom a kor egyetlen „szuperhatalma”, a tengerek s irdatlan földrészek szinte korlátlan ura. A brit magániskolákban, a *public school*okban tanuló kisdíákok ámuló szemei előtt ott terpeszkedett a világtérkép, s rajta minden pirossal volt kiszínezve, ami brit fennhatóság alá tartozott. A föld egynegyede piros volt. Odahaza azonban megoldatlan kérdések feszítették szét e nagyhatalmat: az ír kérdés rendezésének állandósuló kudarcai, illetve – Benjamin Disraeli regénye nyomán elterjedt kifejezéssel – a „két nemzet”: a gazdagság és szegénység mind kiáltóbb ellentéte. Itt született meg a kapitalizmus, itt írta meg Karl Marx annak diagnózisát, *A tőke* címmel (1867).

A brit történelemben is különleges volt ez az időszak: Lord Palmerston (1784–1865) miniszterelnök halála után a „be nem avatkozás” politikája a kormány hivatalos politikai irányvonalává vált. Ezt a gondolatot részlegesen már a palmerstoni éra utolsó éveiben is elfogadták, amint azt Schleswig-Holstein ügye 1864-ben megmutatta. Az ellenzéki padsorokban ülő konzervatívok azzal érveltek, hogy Nagy-Britanniát nemzeti érdekei nem kötik Európához, és hogy az európai hatalmi egyensúly megőrzésének a gondolata „egy elavult rendszer ósdi hagyományain alapult”. A be nem avatkozás új divatú elmélete tökéletesen eltért attól, amit valaha Lord Castlereagh (1769–1822) hirdetett meg, és amit George Canning és

Palmerston gyakorolt. A be nem avatkozás úgy jelent meg, mint a kontinentális ügyektől való szinte teljes visszavonulás. Amint azt egy korabeli francia megfigyelő megjegyezte: „voltak idők, amikor mindenbe beavatkoztak, azután egy fordulattal nem óhajtottak semmibe sem beavatkozni”. A londoni porosz nagykövet, Albrecht von Bernstorff gróf (1809–1873) azt jelentette Vilmos porosz királynak, hogy Anglia Ausztriával rokonszenvezik, és hogy az ellenségeskedésért a britek főként Poroszországot kárhoztatják. 1866 júniusában a nagykövet arra a következtetésre jutott, hogy „az angolok teljes mértékben befolyásolhatóak, és egyben teljes mértékben tudatlanok a kontinens ügyeinek valódi állapotát illetően”. Akár ma is jelenthette volna ezt a nagykövet Londonból.

Az 1860-as évtizedben a világ az európai kontinensen kívül is rendkívüli változások korát élte. Az Egyesült Államokat a rabszolga-felszabadítás kérdésében 1861 és 1865 között polgárháború sújtotta, politikai és katonai kettészakadással, társadalmi megosztással. S noha „Észak és Dél” küzdelméből az iparosodott és a rabszolgatartást elítélő erők kerültek ki győztesen, ám a rabszolga-felszabadítás jelképét, Abraham Lincoln elnököt a háború végén meggyilkolták.

A Mexikóban dúló forradalom – Benito Juárez (1806–1872) köztársaságpárti felkelése – során, éppen 1867-ben végezték ki Miksa császárt (1832–1867), aki nem volt más, mint Ferenc József császár és király testvéröccse. A Habsburg uralkodó családjában történt sokféle tragédia közül ez szinte csak napokkal magyar koronázása után történt.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR KIEGYEZÉS MINT EURÓPAI MODELL

Széchenyi István az 1850-es években úgy említi a brit közvéleményt, mint amely megveti Ausztriát, az elnyomó hatalmat. Ám az 1850-es évek során az egymást követő brit kormányok szembeszálltak a közvéleménnyel, és támogatni igyekeztek Ausztriát, az európai hatalmi egyensúly egyik pillérét. Bár Lord John Russell (1792–1878) liberális kabinetje a porosz–osztrák háború kitörése előtt, egy békekonferencia elképzelését támogatva hivatkozott a hatalmi egyensúly fontosságára, éppen a brit kormány óvatos politikája ítélte sikertelenségre a tervezett konferenciát: Ófelsége kormánya semlegességet jelentett be a várható háború időtartamára. A brit diplomácia olyannyira nem kívánt beavatkozni a germán Európa problémáiba, hogy Lord Bloomfield (1802–1879), ausztriai brit nagykövet 1866. szeptember végén elhagyta Bécsset, s több hónapos „szabadságra” utazott. Ezt Carl Anton Philipp von Werther báró (1809–1894) porosz követ annak jeleként értelmezte, hogy „Bloomfield úgy érezte, nyomás alatt van a kormánya jelenlegi politikája által rákényszerített passzív szerepben, amelyben távol kell tartania magát a kontinens ügyeitől; pusztán az maradt a feladata, hogy a háborús válság és a béketárgyalások alatt az események megfigyelője legyen”.

Az osztrák–magyar kiegyezés akkor lett aktuális és érthető a brit közvélemény számára, amikor az Ausztria és Magyarország, illetve a birodalom tartományai közötti kapcsolatot az angol–ír viszonyhoz hasonlították. William Ewart Gladstone brit miniszterelnök (1809–1898) a Monarchia (valamint Svédország és Norvégia) példáját is felhozta, amikor a Nagy-Britannia strukturális problémáinak megoldására tett próbálkozásokról beszélt. A parlamentben az ír kérdéssel foglalkozó beszédeiben Gladstone az Osztrák–Magyar Monarchia dualista szerkezetét állította példaként Nagy-Britannia elé (Commons, 1886. április 8., 13., Hansard's 3rd ser. 304., cols. 1046–1048, 1540–1541, URL1; Commons, 1893. április 6., Hansard's 4th ser. 100, 1607–1610, URL2). Hasonló érvekkel állt elő James Bryce (1838–1922) angol társadalomtudós és politikus 1893-ban, és Arthur Griffith (1872–1922) ír nacionalista újságíró és politikus, a Sinn Fein alapítója és az ír parlament későbbi elnöke, 1904-ben (Hansard's 4th ser. 8, 1423–1424 URL3; Griffith, 1918).

Az Írországgal kapcsolatos közvetlen vonatkozásai miatt a Habsburg Monarchia új politikai szerkezete jelentős figyelmet keltett a Westminsterben. W. E. Gladstone a brit parlament 1886. évi írországi önrendelkezés-vitájában kifejtette, hogy őt teljes mértékben meggyőzte a Monarchiában működő két parlament. „Ausztriában és Magyarországon igazi kettős hatalom van” – érvelt 1886. április 8-án. „Bécsben ülésezik az osztrák monarchia parlamentje; Budapesten ülésezik a magyar korona parlamentje; és ez olyan állapot, amelyet vagy húsz évvel ezelőtt állapítottak meg. Kérdem mindenkitől, aki hall engem, van-e közöttük egy is, akinek kétségei vannak? E pillanatban Ausztria helyzete teljesen szilárd, biztos; harmonikus-e vagy sem, azok után a rettenetes nehézségek után, amellyel szembe kellett néznie a határtalan faji különbségek miatt? Teljesen normális-e ez az állandó állapot? Ezt legalábbis nem lehet megkérdőjelezni, hiszen a helyzet szilárd és biztos ahhoz képest, amikor Magyarország Ausztria ellen harcolt, s amikor Ausztria azt a háborút nem volt képes elfojtani, és a politikai egységet az orosz fegyverek beavatkozásának köszönhette, vagy az ezt követő időszakban, amikor tökéletes törvényhozási unió létezett és a legfelsőbb császári tanács Bécsben ülésezett?” (Hansard's 3rd ser. 304, 1047 URL4).

Gladstone párhuzama az osztrák–magyar dualizmus és az ír önrendelkezés között nem részesült jó fogadtatásban a dualizmus egyik mérnöke, Friedrich Ferdinand von Beust gróf (1809–1886) részéről. Halála évében Beust fontos levelet küldött Henry de Worms (1840–1903) brit konzervatív politikusnak. Összefoglalta az okokat, amelyek őt a kiegyezéshez vezették, és kijelentette, hogy „teljes mértékben hibás az a párhuzam, amelyet [Gladstone az ír helyzet és] az általam bevezetett dualista rendszer között vont... Nem értem Mr. Gladstone-t, hogy miért Ausztria–Magyarországot idézi példának, a két rendszer közötti nagy különbségtől függetlenül. Mr. Gladstone megfélekedzik arról, hogy milyen helyzetben volt Ausztria, amikor megalakult a magyar parlament. Ausztria vereséget

szenvedett egy rövid, de nagyon szerencsétlen háborúban. Poroszország megtöltötte Ausztriának, hogy a továbbiakban bármilyen módon beavatkozzék a német ügyekbe. Az ország szinte a látens forradalom állapotában volt, és valószínűsíthető volt, hogy forradalom tör ki Magyarországon, amelyet külföldi pénz és külföldi ügynökök támogattak. [...] [Ú]gy éreztem, kötelességem azt tanácsolni a császárnak, hogy fogadja el a Déak [sic!] párt javaslatait, és biztosítsa a birodalom szilárdságát a delegációs rendszer és a közös költségvetés nyújtotta garanciákkal” (Worms, 1887, 1, XLII).

Beust a továbbiakban pontról pontra összehasonlította Nagy-Britannia helyzetét a Habsburg Monarchiáéval, csak azért, hogy arra a következtetésre jusson, hogy a két eset között egyáltalán nem áll fenn valós hasonlóság. Az idős szász politikus, akit a Bismarck német kancellártól való félelem és az iránta érzett gyűlölet hatott át, olyan nyilatkozatot tett, amely akár politikai végrendeletének is tekinthető: „Mr. Gladstone nem erőltethet hasonló érveket az Önök alsóházára, amikor önrendelkezést akar adni Írországnak. Anglia sohasem szenvedett vereséget, és bízom benne, hogy nem is győzik le, ahogyan Ausztriát legyőzték. London kapui előtt nem diktált feltételeket idegen ellenség. Nincs lappangó forradalmi hangulat. És van még egy megfontolásra érdemes tényező: Írországnak csak ötmillió lakosa van [...]” (Worms, 1887, 1, XLI).

1887 nyarán Beust – mindhalálig – szilárdan hitte, hogy míg Magyarország szívesen él együtt Ausztriával, addig Írországot le kell választani Nagy-Britanniáról. Tévedett, amikor azt jövendölte, hogy „ami Magyarországot illeti, a birodalomról való leválása elleni nagy biztosíték abban a tényben rejlik, hogy szláv államok veszik körül, és létezése önálló királyságként lehetetlen. Ha egyszer elszakad Ausztriától, [a környező országok] magukba fogják olvasztani.” Írország esete ennek épp az ellenkezője, folytatta Beust, „mint Angliától földrajzilag elkülönülő sziget, megengedheti magának a független lét merész álmát...” Hozzátette: „Hogyan tekintheti Mr. Gladstone a dualista rendszert az általa elképzelt önrendelkezés előképének? Magyarországon osztály- és valláskülönbség nélkül egyöntetűen követelte mindenki az ország ősi kiváltságainak visszaállítását, amelyek semmiképp sem hasonlítottak, amennyire én tudom, azokhoz, amelyekkel Írország rendelkezett, amikor létezett ír parlament” (Griffith, 1918, 88–90.).

A kiegyezés brit bírálói sokkal kevésbé voltak derűlátóak Beust tervének kilátásait illetően, és úgy tűnik, hogy Kossuth szigorú figyelmeztetéseit visszhangozták. Brit parlamenti képviselők, mint G. J. Goschen rámutattak, hogy „Ausztria–Magyarországot a korona ereje tartja össze, és a három közös miniszter tekintélye, akik egyáltalán nem tartoznak elszámolással a parlamentnek” (Hansard’s 3rd ser. 304, 1465 URL5). Sir John Lubock a bécsi brit nagykövetet, Sir Henry Elliotot idézte, aki a *Times*hoz írt levelében „közélről sem kedvező véleményt mondott az [Osztrák–Magyar Monarchia által] elért eredményről, és ha ez az egész műkö-

dött, az főként a császár széles körű hatalmának volt köszönhető” (Hansard’s 3rd ser. 304, 1235 URL6).

A tizenkilencedik század vége felé a saját országukért küzdő ír nacionalisták új, radikalizálódott nemzedéke szintén dicsérte az 1867. évi osztrák–magyar elrendezést, és úgy értelmezték azt, mint ami „példa Írország számára” (Griffith 1918, in Mitchell–O’Snodagh, 1989, 117.). Arthur Griffith (1871–1922) Beustot bírálta haragosan, nem azért, mert az az igazságot tartotta szem előtt, hanem mert felismerte, hogy „ha a magyar kérdést nem a magyarok igényeinek megfelelően rendezik, akkor a rendezést a magyarok veszik kézbe, és ezzel felbomlik a birodalom” (Griffith, 1918, 55.). Griffith 1904. január 2-án a *United Irishman* számára írt cikkében kijelentette: „Talán elég idősek ahhoz, hogy emlékezzenek arra, amikor Magyarország elbukott és »a szabadság hangosan sikoltott«, amikor Kossuth menekült volt, és Ausztria vérebei jártak a nyomában, amikor osztrák dragonos diktálta a törvényt Budapeستől a Kárpátokig, amikor Ferenc József győztes katonái nap nap után magyar hazafiakat lőttek agyon vagy akasztottak fel, amikor »béke honolt Varsóban«, és az emberek csak ennyit mondtak: »Magyarország – volt«. Ezért tehát, ha most körülnéztek, és egy Ausztriánál szabadabb, erősebb, virágzóbb Magyarországot láttok, és ha arra gondoltok, hogy ha Magyarország egy napon kikiáltja a köztársaságot – és ezt meg is szándékozik tenni, amikor meghal az a szomorú öregember, aki Bécsben uralkodik – Ausztria nem fog harcolni ellene, mert nem képes rá, akkor majd dörzsölhetitek a szemeteket, és elgondolkozhattok azon, hogy Magyarország sohasem küldött egy parlamenti pártot se Bécsbe, hogy »a ház szőnyegén harcoljon« az önrendelkezésért, egyetlen egyszer sem ismerte el Ausztria jogát, hogy uralkodjék felette, egyetlen egyszer sem állította, hogy »lojális« a Hatalomhoz, amely összeűzta, egyetlen egyszer sem tartott monstre méltatlankodó összejöveteleket, és hozott határozatokat, és használt erős jelzőket, mindazonáltal mégis térdre kényszerítette Ausztriát, kiragadta vonakodó kezéből a szabad alkotmányt, amely azzá a hatalommá tette Magyarországot, ami ma...” (Griffith, 1918, in Mitchell–O’Snodagh, 1989, 117.).

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésre adott francia hivatalos reakció hasonlóan pozitív volt a britekéhez. Gramont herceg (1819–1880) bécsi francia nagykövet azt írta külügyminiszterének, hogy „Magyarországnak éppúgy szüksége van a Monarchia többi részére, mint ez utóbbiaknak Magyarországra, mert egyikőjük sem tudna fennállni egyedül, és mindnyájan csak mint egy nagy birodalom részei létezhetnek. Végül annak a nézetének adott kifejezést, hogy az alkotmányos fejlődés rövid időn belül megszünteti a Monarchia nemzetei között még mindig meglévő feszültségeket” (Diószegi, 1998, 24–25.). Moustier márk (1817–1869) válaszában leszögezte, hogy a Monarchia léte mennyire fontos az európai egyensúly fenntartása szempontjából.

A későbbi francia megfigyelők sokkal kevésbé lelkesedtek az osztrák–magyar kiegyezésért. A francia közvélemény megosztott volt: legtöbbször a föderalizmust

helyeselték volna, s még az új szerkezettel egyetértők is fokozatosan több jogot kívántak volna adni a többi etnikai csoportnak. A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos francia aggályok az Ausztria–Magyarországgal kapcsolatos illúziók elvesztéséhez és egy osztrák–magyar ellenes, illetve magyarelles francia külpolitika kialakulásához vezettek, amelynek végzetes következményei igazából az I. világháborút követően mutatkoztak meg (Lorant, 1971, 67–149.; Kovács, 1968, 210–331.).

Az osztrák–magyar modellt párhuzamként mindinkább felhasználják a történelmi katalán–spanyol, illetve az egykori svéd–norvég viszony értelmezéséhez is (Ucelay Da-Cal, 2003, 496–505.; Ludmány, 2007.). A katalán válság ma nem az egyetlen európai probléma, amely felidézi az 1867-es belszerkezeti rendezés aktualitását.

UTÓSZÓ

Az osztrák–magyar kiegyezés európai minta lett: olyan államszerkezet modellje, amely a hatalmi struktúrát kettébontja, és lokális autonómiákkal, perszónálunióval igyekszik helyettesíteni, pótolni a teljes állami szuverenitást. Örök kár, hogy ezeket a duálisnak konstruált autonómiákat az osztrák és a magyar vezetés a maga idején nem terjesztette ki a nagyobb etnikai csoportokra, és nem hozott létre trializmust vagy éppen föderalizmust. Talán megkíméltek volna bennünket a 20. századtól.

FORRÁS ÉS IRODALOM

- Anton Philipp von Werther báró bécsi porosz követ levele Otto von Bismarck gróf porosz miniszterelnökhöz, Wien, 1866. október 1. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Auswärtiges Amt, Abt. A, III. Hauptabteilung, No. 731.
- Berger, P. (Hrsg.) (1967): *Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Wien: Herold
- Bury, J. P. T. (ed.) (1960): *The Zenith of European Power*. Cambridge: Cambridge University Press
- Caron, J.-C. – Vernus, M. (2011): *L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes, 1815–1914*. Paris: Armand Colin
- Diószegi I. (1967): *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Diószegi I. (1970): A kiegyezés – magyar szemszögből. In: Diószegi I.: *Hazánk és Európa. Tanulmányok*. Budapest: Magvető
- Diószegi I. (1998): *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Frank T. (2005): *Picturing Austria-Hungary. The British Perception of the Habsburg Monarchy, 1865–1870*. New York: Columbia University Press
- Gonda I. (1960): *Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés*. Budapest: Akadémiai Kiadó

- Griffith, A. (1918): *Resurrection of Hungary: A Parallel for Ireland*. 3rd ed. Dublin: Whelan and Son
- Hanák P. (1975): *Magyarország a Monarchiában*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hanák P. (2001): *1867 – európai térben és időben*. (Szerk. Somogyi É.) Budapest: História–MTA TTI
- Hansard's Parliamentary Debates (1886, 1893)*: 3rd and 4th Series. London
- Hobsbawm, E. (1978): *A tőke kora, 1848–1875*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Kabdebo, T. (2001): *Ireland and Hungary. A Study in Parallels*. Dublin: Four Court Press
- Kovács E. (1968): *Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Lorant, A. (1971): *Le Compromis Austro-Hongrois et l'opinion publique Française en 1867*. Genève: Librairie Droz
- Ludmány L. (2007): *A Svéd–Norvég Királyság közjogi helyzete 1814 és 1905 között*. Szakdolgozat. Debreceni: Debreceni Egyetem Állam és Jogtudományi Kar
- Mayer, T. (Hrsg.) (1968): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen*. München: Oldenbourg
- Mitchell, A. – Ó Snodaigh, P. (eds.) (1989): *Irish Political Documents*. Dublin: Irish Academic Press
- Mosse, W. E. (1958): *The European Powers and the German Question, 1848–1871*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pflanze, O. (1990): *Bismarck and the Development of Germany*. Princeton: Princeton University Press
- Somogyi É. (1976): *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Taylor, A. J. P. (1954): *The Struggle for Mastery in Europe*. Oxford: Clarendon Press
- Trevelyan, G. M. (1965): *British History in the Nineteenth Century and After: 1782–1919*. Penguin, Harmondsworth (1922-es kiadás), <https://archive.org/details/britishhistoryi00trevgoog>
- Ucelay-Da Cal, E. (2003): *El imperialismo Catalán. Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa
- Worms, H., de, baron (1887): Introduction. In: *Memoirs of Friedrich Ferdinand Count von Beust*. I–II. London: Remington
- URL1: Commons, 1886. április 8., 13., Hansard's 3rd ser. 304., cols. 1046–1048, 1540–1541, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1886/apr/08/motion-for-leave-first-night#column_1046
- URL2: Commons, 1893. április 6., Hansard's 4th ser. 100, 1607–1610, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1893/apr/06/second-reading-first-night#column_1607
- URL3: Hansard's 4th ser. 8, 1423–1424, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1893/feb/14/motion-for-leave-adjourned-debate#column_1423
- URL4: Hansard's 3rd ser. 304, 1047, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1886/apr/08/motion-for-leave-first-night#column_1047
- URL5: Hansard's 3rd ser. 304, 1465, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1886/apr/13/motion-for-leave-adjourned-debate-fourth#column_1465
- URL6: Hansard's 3rd ser. 304, 1235, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1886/apr/09/motion-for-leave-adjourned-debate#column_1235